

դած է միշտ, և որուն պիտի ըլլայ ինքը շարունակ, Վասնզի, քրիստոնէութեան այն ձևը, որուն մէջ հայութիւնը կրցած է պահել իր ցեղային դրոշմը և բարացուցական ինքնատպութիւնը Հայ Եկեղեցին է գերազանցապէս:

. Հայաստանի արդի կառավարութիւնը, որ հայրենի վերաշինութեան եւ ժողովրդի ընկերային մակարդակի բարձրացման եւ բարգաւաճման գործին մէջ այնքան փոյթ է բարձր գիտակցութիւն ցոյց տուաւ, չէր կրնար անտեսել Հայ Եկեղեցին, ու մանաւնդ այս վերջի մեծ պատերազմէն վերջ, բովանդակ խորհրդային վարակարգը ըմբռնել կը թուէր ժողովուրդի մը կեանքին սկզբունքը և իր ուժին մեծութեան զաղտնիքը նկատականը չէ և չի կրնար ըլլալ, եւ իրմէն ժամանակաւորապէս հերքուած այս մեծ ճշմարտութիւնը վերստին ընդունելու ճամբուն մէջ է:

Մեր խորին համոզումն է թէ, Հայ Հայրենիքի վերականգնումը չի կրնար ամբողջական ըլլալ, եթէ իրեն հետ չբերէ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ վերականգնումը: Անկուրուստ կարենալ պահելու համար հայ ազգին ցեղային ինքնութիւնը, ինչ որ խորհրդային Հանրապետութեան մտասեւեռալ ձգտումներէն մին է, անհրաժեշտութիւն մըն է Հայ Եկեղեցիի պահպանութիւնը:

Հայ Եկեղեցւոյ սկզբունքային այս ընդունելութենէն վերջ, ապահով ենք որ ան պիտի չուշանայ վերագտնել իր դարաւոր խորհուրդին ամբողջ շքեղութիւնը, դառնալու համար Հայոց Հայրենիքին ոչ միայն հրայքը, պատմական անոր կերպարանքին բիրիւղացումը, այլ և պիտի անդրադարձէ համազգային համաքրիստոնեայ հոգեղէն իրականութեան նոր խռովքները, նոր բիւրեղացումները:

ՆԵՂԵՆԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԷԶՄԻԱՄԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ (1441-1941)

ՄԱՅՐ ԱՌՈՒՌՈՅ ՓՈՆԱԿՐՈՒԹԵԱՆ
500 ԱՄԵԱՆ ՅՈՐԾԵԱՆԻՆ ԱՌՈՒՐՈՎ

Կրօնքը իր ծագման մէջ չէ եղած միայն մարդոց հոգիներուն հետ կապ ունեցող եւ բնոյթ մը: Վաղեմի մարդկութեան մտքին մէջ ընկերային և քաղաքական կեանքի ամբողջութիւնն էր անիկա, ու Մովսէսէն սկսեալ բոլոր չլզգերն ու ժողովուրդները կրօնքը ըմբռնած են իր այդ իմաստով: Գրիստոնէութիւնը որքան ալ բիրեղացուցած ըլլայ այդ ըմբռնումը և զայն կեդրոնացուցած հոգեւոր կեանքի գործունէութեան շուրջ, հայ ժողովուրդին համար ան պիտի դառնար հոգեւորին հետ ընկերային կեանքի ամբողջութիւն մը, և կրօնքին պաշտօնեաները՝ ընկերային ու քաղաքական գործիչներ: Հոգեւոր կամ կրօնական պետը միշտ կ'ընկերակցէ քաղաքական պետին, պահելու համար իր իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը ժողովուրդին վրայ. և փոխադարձաբար: Այս պայմաններու տակ հոգեւորական դասը ստիպուած էր վերցնելու քաղաքական գործունէութեան բաժին մը մեր ազգային կեանքէն ներս, և այդ՝ յոգուտ ժողովուրդին: Եղան շրջաններ մեր պատմութեան մէջ երբ Եկեղեցին դարձաւ աւելի ազդեցիկ քան աշխարհիկ իշխանութիւնը, և սակայն չունեցաւ ունէ միտում հաստատելու կղերապետական դրօթիւն մը: Որուն օրինակը կուտար Հռոմէական Եկեղեցին: Ընդհակառակն, հայոց բոլոր վանքերու ու եկեղեցիներու հոգիքը և ըստացութիւնները եղած են պարզապէս իբր հասոյթի աղբիւրներ, զպրոցներ պահելու, աղքատներ հոգալու, ներքին կարօտութիւններ դարմանելու և պահելու Եկեղեցւոյ զիրքը ի նպաստ հայ ժողովուրդի և անոր պետականութեան: Հաւատարիմ իր դերին՝ Ռուբինեանց իշխանութեան անկումէն ետք մանաւանդ, Եկեղեցին դարբերով իր ծոցին մէջ պահեց ու սնոյց հայ ազգային

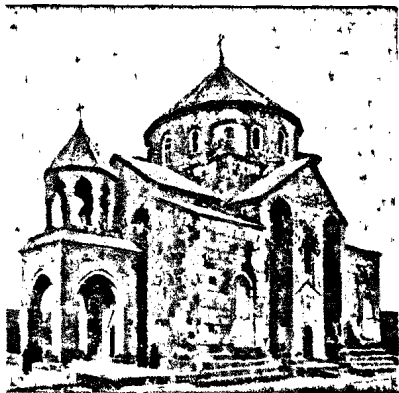
ինքնութեան քաղաքարը, անմահ զոհողութիւններու գինով։ Ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ հայոց պատմութիւնը պատմութիւն է նոյն ատեն եկեղեցւոյ հայրապետներուն ու պաշտօնեաներուն, որոնք նեաուեցան միշտ քաղաքական գործունէութեան գալտերը, և ներկայացան օտարներուն իրենք քաղաքական ներկայացուցիչները իրենց ժողովուրդի ձգտումներուն։ Իր եկեղեցւոյ մէջ գտած է հայը ոչ միայն միութեան կապը, այլ նաև փրկութեան տապալներ, ուր անաղար պահուեցան զինք անցեալին կապող աւանդութիւններն ու սովորութիւնները և անցան ապագային պատրաստող ազգականները, մշակոյթն ու լեզուն։ Այս մեծ իրողութեան կը պարտի՝ աշխարհի չորս ծագերուն ցրուած հայութիւնը, իր զգացումներուն և ձգտումներուն նոյնութիւնը, և ժԹ. դարու կէսէն ետք, երբ աշխարհիկ միտքը հայուն սկսեալ փորձը ազատ շարժումներու, չկրցաւ անտեսել եկեղեցիին քաղաքական դերը զոր ան կատարեց գերագոյն զոհողութիւններով։ Ահա թէ ինչու կրօնական խնդիրները մեր մէջ նկատուած են մեծ չափով ազգային կենսական խնդիրներ, և այսօր, Մայր Աթոռոյ դարձաւ էջմիշտի փոխադրութեան և հաստատման 500ամիս Յորեկանը, նոյնքան խանդավառ ուրախութեամբ կը դիմաւորուի ամենուն կողմէ անխորի, և ոչինչ կը խնայուի յիշատակի այս տօնի փառաւորութիւն համար։

* * *

Եկեղեցական՝ մեր պատմութեան մէջ, էջմիշտի Աթոռի կողքին ստեղծուած այլ Աթոռներու, տրամաբանական արդիւնքներն են քաղաքական պահանջներու։ Մեր ազգային կեանքին մէջ կազմակերպուած էին մէկէ աւելի իշխանութիւններ կամ թագաւորութիւններ, համաձայն ժամանակի աւանդական դրութեան և ոգւոյն, մանաւանդ Բիւզանդական կայսրութեան և արաբ խալիֆայութեանց հակոտնեայ ազդեցութիւններու տակ։ Ու կաթողիկոսներ հաստատեցին իրենց Աթոռները հոն ուր կեդրոնացած էր՝ քաղաքական իշխանութիւնը ազգին։

1441-ին՝ երբ վերանորոգուեցաւ էջ-

միածնի Մայր Աթոռը, վերջ գտած էր աւատական թագաւորութիւնը կիլիկիոյ, և ասպարէզը բաց էր ձորապետներու և բռնակալ յեղուզակներու շահատակութեանց, Երեւանի նահանգը՝ որքան ալ շարունակէր մնալ պարսիկ խաներու բռնապետութեանց տակ, արեւելեան վարդապետներու համար կը ներկայանար հայ հոգիներն ու սիրտերը իրեն ձգող պատմական յարմարագոյն վայրը, ուր կրնար վերահաստատուիլ թափառական Աթոռը, և ուժաւորուիլ պատմութեան ու աւանդութեան իր ստանալիք անունըովը, հեռու կրօնական օտար ազդեցութիւններէ որոնք տակաւ կը սպառնային եղծել նկարագիրը հայ հաւատքին ու եկե-

Ս. Հռիփսիմէի Տաճարը

ղեցիին, իրենց լայն անդադարձը ցուցնելով նաև ազգային մեր կեանքին և ցեղային անաբնութեանց ըւ աղճատիքներուն վրայ։ «Արթարմայութեան խմորը» որուն վրայ կը ծանրանայ այնքան Մեծուփեցին, քաղաքական հարկադրանքներու արդիւնքը եղող կարեւորագոյն պատճառներէն մին էր Աթոռի փոխադրութեան, վասնզի կիլիկեան թագաւորութեան քաղաքական ստիպումներուն ներքե, կաթողիկոսութիւնը մօտեցած էր Հոռովմին և հաստատուած էին այնպիսի յարաբերութիւններ՝ որոնք վնասակար կը դառնային Հայ. եկեղեցւոյ։ Արեւելեան վարդապետներ չէին կրնար անտարբեր մնալ ու չի խլրտիլ։

Հաւանական է ենթադրել թէ Կիրիկիոյ վերջին կաթողիկոսներն իսկ կը մտածէին Աթոռի աւելի ապահով վայր մը փոխադրութեան մասին, քանի որ Կիրիկիոյ ժողովուրդի կարեւոր մասը գաղթած էր և իսլամական բռնութեանց տակ ձգմուած, մայրաքաղաքը այլևս աթոռանիստ կեդրոն մը ըլլալու ոչ մէկ արժանիք կը ներկայացնէր։ Այս մտահոգութիւններով է որ Դրիգոր Տաթեւացին և Որոտնեցին, անցած գլուխը արեւելեան վարդապետներու, գործեցին և թղթակցութիւններ իսկ հաստատեցին Կոստանդին (1372—74) և Կարապետ (1384—1404) կաթողիկոսներու հետ, փրկելու համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և դնելու գոյն աւելի հայեցի միջավայրի մը մէջ։

Պատմական իրողութիւն է որ Կիրիկիոյ թագաւորներու վերջին լատինամետ զէմքերը, իրենց պետական հաշիւներու և նշկատումներու ճնշման տակ նուաճեցին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կաթողիկոսները և հակառակ կրօնական օրէնքներու և եկեղեցական սկզբունքներու, զահագուրկ ըրին բոլոր այն հայրապետները՝ որոնք հաւատարիմ իրենց գիրքին ու կողմին, չուզեցին հնթարկել Հայ եկեղեցւոյ շահերն ու իրենց հօտին հաւատքը այդ հաշիւներուն։ Բայց հայ թագաւորները որքան յաջողեցան իրենց ծրագիրներուն մէջ՝ մօտենալով Հռովմին, նոյնքան ձախողեցան քաղաքականապէս, զայրացնելով իսլամ Եգիպտոսը, որ պիտի ըլլար վերջին հաւուածը տուղն ու խախտողը Կիրիկիոյ հայկական թագաւորութեան։ Արեւելեան վարդապետներ՝ իւրաքանչիւր թագաւորներէ մը կանխեցին և յաջողեցան վերակինդանացնել էջմիածնի հայրապետական Մայր Աթոռը, ստեղծելով այն նատուրով խանդավառութիւն ազգին բոլոր հատուածներուն մէջ։

ԺՄ. դարու Կիրիկիոյ բոլոր կաթողիկոսները գիտէին անշուշտ թէ հայութեան զանգուածը կ'աղբէր Կիրիկիայէն Հատ հեռու, պատմական բնիկ իր հայրենիքին մէջ, և ողջակիզում մըն էր իրենց պաշտօնավարութիւնը Կիրիկիոյ հայ թագաւորութեան կործանելու շրջանին վրայ։ Ահա թէ ինչո՞ւ Սուսարեգեան կաթողիկոս և թէ չուզեց փոխադրուիլ էջմիածին՝ ընդառաջելով արեւելեաններու հրաւերին, հակառակութիւն ալ ցոյց չտուաւ, և որքան ալ պահպն

մեզ պատմական տուեալներու յիշատակութիւններ և արձանագրութիւններ, կը տարուինք մտածել երկուստեք լռելեայն համաձայնութեան մը մասին, որուն փաստ է նաեւ էջմիածնի առաջին կաթողիկոս Կիրակոս Վերապեցիի անգրաւիկ կոնդակի մէջ եղած սա հատուածը «Արսա քաթողիկոսունմն, եպս.մն, վրդգ., բնյք., ցարկաւագունմն եւ կրօնաւորք եւ ամենայն հաւատացեալ ի Քր., ելիցին օրհնեալ, եւ կապեալմն արձակեալ, եւ բանադրեալմն ազատեալ ի կապանաց մեղաց»։

Աթոռի փոխադրութեամբ, նոր և բարեշուք շրջան մը բացուած կ'երեւէր Հայ եկեղեցւոյ առջև և կը դադրէին Կիրիկիոյ մէջ տիրել սկսող զիջողամիտ ձգտումները։ Աղթամարի Աթոռը իր հպատակութիւնը կը յայտնէր ու կը միանար Մայր Աթոռին, կարող և նախանձախնդիր անձեր կ'անցնէին գործի գլուխ, և կրնար բարեգուշակ գործունէութիւն մը ապահովուիլ եկեղեցւոյ ապագային համար, եթէ փառասիրութիւններ և քաղաքական վերիվայրուածներ չխանգարէին անկախուած խաղաղ աշխատանքը։

Դրիգոր Ջալալեգեանցն (1443) մինչև Մովսէս Ք. Տաթեւացի (1629) կը հանդիպինք էջմիածնի Աթոռին վրայ բազմած երեսունէն աւելի կաթողիկոսներու և աթոռակիցներու որոնք ներքին և արտաքին խռովութեանց և չփոթութեանց պատճառաւ չկրցան արգիւնաւոր գործ մը ընել։

Աթոռի փոխադրութենէն երկու տարւոյն ետք՝ երբ Պոլիս կը գրաւուէր Օսմանցիներէն և կը հռչակուէր իսլամական կայսրութեան մայրաքաղաք կը ստեղծուէր Կ. Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնը՝ համաձայն հաւասար իրաւունքներով յունական պատրիարքարանի։ Հայոց պատրիարքին կը տրուէր թրքահայոց գերագոյն պետի հանդամանք և իր իրաւասութեան տակ կը գրուէին հայ ժողովուրդի կրօնական թէ քաղաքական բոլոր գործերը։ Պատրիարքական այս իշխանութիւնը ետզհետէ կը կազմակերպուէր ու վարչական իր գործունէութիւնը կը տաւ թա՛մուի Օսմանեան կայսրութեան բոլոր գաւառներուն վրայ։ Էջմիածին չի խրուիլ նորաբեղծ այս Աթոռէն, որ 1590-ին պիտի ենթարկուի իր բարոյական ազդեցութեան և պիտի գործէ իբրեւ հայրապետական ա-

թոռի ներկայացուցիչ և օժանդակ թրքահայ հատուածին մէջ:

Անկման այս շրջանէն կրնանք հրախտագիտութեամբ յիշատակել Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսը (1542—1570) որ մէկ կողմէն աշխատեցաւ Եկեղեցւոյ միասնականութեան ու զօրացման, ու միւս կողմէ հղաւ սկզբնապատճառը հայ տպագրութեան, գնեւով հիմը վերջին երկու դարերու ազգային մեր վերազարթնման:

Անոր յաջորդը Փլիպպոս Աղբակեցի (1633—1655) շարունակեց իր նախորդին գործը, կարգադրեց Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի խառնակ խնդիրները, վերացուց հակառակութիւնը Սոսյ Աթոռին՝ զայն կանոնական հաղորդակցութեան մէջ գնեւով էջմիածնին հետ: Աշխատեցաւ բարեփոխել նաեւ Մայր Աթոռի եւ մտական վիճակը, այդ նպատակաւ ջրանցքներ բանալով և էջմիածնի ընդարձակ հողերը ոռոգելի դարձնելով: Փլիպպոս զգաց նաեւ այն վտանգը որ կը սպառնար Լեհաստանի հայ գաղութին՝ Նիւկոլ Թորոսովիչի լատինական հալածմանը և աշխատանքներուն հետեանքով, և կըրցաւ առաջին անգամ անոր ժամանակի մը համար: Իր յաջորդը, Յակոբ Գ. Ջուղայեցի (1655—1680), ոչ միայն նոյն մտահոգութիւններով շարունակեց գործը, այլ նաեւ ազգային եկեղեցւոյ համար կարելի բարեկարգութեան ծրագիր մը շինելու նախապատրաստութեամբ, խորհրդակցական հաւաքով ընկը կազմէր 1678-ին, որուն կը մասնակցէին վեց եկեղեցականներ և վեց աշխարհականներ: Այս խորհրդակցութեան պատճառն ու արդիւնքը ո՛րքան ալ թազուն մնացած ըլլայ, գոռար չէ գուշակել եկեղեցական խնդիրներու՝ զուգահեռ անոր թագուն նպատակը քաղաքական հետապնդումներու, քանի որ վեց աշխարհականները Ղարապաղի խրխտ լեռներու դաւակներ էին, որոնք հետամուտ էին քաղաքական ազատ դիրքի մը, գլխաւորութեամբ ծերունի Պոսշ իշխանի, որուն որդին՝ Իսրայէլ Օրի, մին էր այդ խորհրդակցութեան ամանակցողներէն: Այս տողովէն ետք, աւելարդ հայրապետը պատուիրակութեան մը գլուխը անցած, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան և Երուսաղէմի Նշիազար հակաթու կաթողիկոսի յարուցած խնդիրներու կարգադրութեան պատրուակով

կ'անցնէր նախ Տփլիս, կը տեսակցէր վրաց իշխաններու հետ, ապա կ'անցնէր Սեբաստիա և Կ. Պոլսոյ Պոլսոյ մէջ պատուիրակութեան թաղուն ծրագիրը կը յայտնէր միայն Երեմիա Ձէլէպիին, և խորհրդակցական նախապատրաստական աշխատանքներէն ետք, Երուսաղէմի Նշիազարն ալ կը հրաւիրէր միասնալու իրեն, ըսելով զի խոհուրդ արաբեալ գտուի էլս հմարիս յօգուս ազգին:

Ջուղայեցիի ծրագիրն էր օժտել հայութիւնը արտաքին հովանաւորութեամբ և ներքին բարեկարգութեամբ: Արտաքին հովանաւորութեան հարցը պիտի ձախողէր, վասնզի եւրոպական պետութեանց առաջին պայմանը կ'ըլլար Հայ եկեղեցւոյ ենթարկումը պապականութեան, մինչ հայրապետը չէր մտածեր հրեք ջնջել Հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնը, զոհել անոր ազատութիւնը, ուրանալ անոր լայնախոհ սկզբունքները և զայն ստրկացնել Հռոմի եկեղեցւոյն: Եթէ չարդիւնաւորուեցաւ իր ծրագրեալ աշխատանքը, այդ ալ կրնանք վերագրել իր քաղաքական հետեւողութեան, վասնզի հղաւ շատ աշխուրջ և գիտցաւ կշռել զիջողութեանց չափը, ստնակոխ չընելով իր եկեղեցւոյն և ազգին ինքնութիւնը:

Ջուղայեցիէն մինչև Մակոբ Շամախեցի (1759—1763) ունեցանք տասըմէկ կաթողիկոսներ որոնց աշխատանքը հղաւ լոկ պահպանել Մայր Աթոռոյ դիրքը ու պատուր բռնակալութեանց առաջ:

Շամախեցիի յաջորդը՝ Սիմէոն Ա. Նրեւանեցի (1763—1780), կը դառնայ իր դարու ամենէն գործունէայ, օգտակար և գիւտնազէտ հայրապետներէն մին: Պարսպապատել կուտաւ էջմիածնի վանքը, առաջին անգամ համար աւագակութեանց, և կը պատրաստէ Մայր Աթոռոյ ստացութեանց օրինաւոր՝ արձանագրութիւններն ու թղթաթարները, պաշտպանելու համար սեպական իրաւունքները: Օշականը կ'ազատէ Մուղանու կոչուած տաճիկներէն, Աշտաբակը, Եղուարդն ու Աղաւնատունն ալ կ'առնէ տաճիկներու ձեռքէն: Որը Վիրապի հողերը կ'ազատէ Բայառ կոչուած տաճիկներէն, և Նոյնիսի արգիլել կուտայ տաճական գիւղերու հաստատումը հայականներու մօտիկ: Այս բոլոր յաջողութիւնները՝

ին պատճառ իր ժողովուրդին և Մայր Աթոռին, առ ձեռք կը բերէր շնորհիւ քաղաքական այն նուրբ գիւտնաշխատութեան, որով կըրցած էր բարեկամական սիրտ յարաբերութիւններ մշակել Հիւսէյն Ալիի նման բռնակալներու հետ: Վրաց Հերարկլ թագաւորի և Հիւսէյն Ալի խանի, և իր աներ՝ Սիւլէյման քերիզ պէյլի միջև ծագած անհամաձայնութիւններուն, Սիւլէյն կաթողիկոս մէկէ աւելի անդամներ յանձն կ'առնէր բանազնացի զինք կատարել և իր ազգուն միջնորդութեամբ առաջըք կ'առնէր բաղխումներու որոնք շատ սուղ պիտի արժէին իր ժողովուրդին: Այդ յաջողութիւններով Սիւլէյն կազմած էր բարձր գիրք և համբաւ քաղաքական շրջանակներու մէջ, և ամէն կողմէ իր միջնորդութիւնը կը փնտռուէր, մինչև անգամ Օսմանցոց կողմէ, գետաբերի կացութիւնէ դուրս ելլելու համար: Բայց չէր բաւեր պատահական բռնակալներու, խաներու և աւատապետներու հետ մշակուած ժամանակաւոր բարեկամութիւններով կենդեցնուելու և աւատառութեանց օժանդակ վերջնականապէս անել: Սիւլէյն կաթողիկոս կը փնտռէր տալուր պաշտպան մը, բարեկամ զօրաւոր պետութիւն մը որ երաշխաւորէր Հայաստանի քրիստոնէայ տարրի բարբորութիւնն ու սպառնութիւնը ապագայի համար: Ու ան իր աչքերը դարձուց Ռուսական կայսրութեան: Ռուսահայերը քսան տարիներ առաջ, զրիթէ բաժնուած էին էջմիածնէն և իրրեւ սուլշնորդական վիճակ ենթարկուած Ազուանից կաթողիկոսութեան: Քաղաքական յարաբերութեանց իբր նախապատրաստական աշխատանք, Սիւլէյն կաթողիկոս մասնաւոր պատուիրակութիւն մը կը յղէ Պետերբուրգ, Եկատերինէ Բ. կայսրուհիին և գահաժառանգ Պողոսի ուղղուած 1766 Օգոստ. 1 թուակիր յանձնարարական պաշտօնագրով: Գրեթէ կը յղէ նաեւ տեւտրական զիրքեր գրաւած զանազան ազգայիններու, ինչպէս նաեւ Աստորիանի ուռուս մետրապոլիտին: Սիւլէյնի ջանքերը յաջողութեամբ կը պսակուին: Հայրապետը կասկած չունէր արդէն, քաջատեղեակ ըլլալով ռուսական քաղաքականութեան, որ կ'ուզէր ընդարձակել իր ազդեցութեան գոտիները, և հայաշատ կեդրոնի մը հայրապետին առաջարկին ընդունելութիւնը կրնար նպաստել իր քաղաքական ձգտումներուն

ընդլայնումին: Եկատերինէ Բ. կայսրուհին հայրապետի ներկայացուցիչը կը վերադարձնէր թանկագին նուէրներով, պատիւներով և 1768 Յուլիս 30 թուակիր հրովարտականով կը հրամայէր իր իշխանութեան տակ ապրող հայերը ճանչնալ Ամենապատեօքի, Ամեն Պատրիարքի եւ Յորա պատրիարքական Աթոռի յաջողներին իրաւասութեան ճեղքոյ, և առանց էջմիածնի գիտութեան և գրաւոր վկայութեան, ունէ հոգեւորական պաշտօնեայ շնորհունիւր ուսանական տէրութեան սահմաններէն ներս, իսկ Ռուսիայէ դուրս գտնուող հայերն ալ պիտի նկատուին կայսրութեան պաշտպանութեան արժանի տարր մը: Սիւլէյն կաթողիկոսով սկսուած բարեկամական սոյն յարաբերութիւնները զրին ըսկիզբը քաղաքական նոր ձգտումներու և շարունակներու, որոնք ժամանակի ընթացքին պիտի աճէին և պատմական Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը պիտի գնէն ուսանական կայսրութեան հովանաւորութեան տակ:

Ռուսական մերձեցման գաղափարը գիւտը չէր Սիւլէյն կաթողիկոսի: Պարսկական լուծի և խանութեան բռնակալութեանց ճրճշումին տակ, հայեր այցուած էին այդ գաղափարէն, և ծանօթ է միւր Իսրայէլ Օրիի և Մինաս վարդապետի ճիգերը այդ ուղղութեամբ: Բայց բաւական ժամանակ է որ ձգտումները թուլցած և այդ ուղղութեամբ աշխատանքները զգալիաւ էին: Սիւլէյն կաթողիկոսի ճիգերով այդ լքուած ու մոռցուած գաղափարն է որ կնիգանութիւն առաւ և կրցաւ օտքի կենալ:

Հայ Եկեղեցւոյ պաշտամունքներուն մէջ կայսերական մաղթանքի ներմուծումը ցոյց կուտայ Սիւլէյնի ժամանակակիցներու գաղափարական յուզումն ու հոգեբանական բորբոքումը, երբ շնորհիւ ուսանական կայսրութեան, զապուցեան պարսիկներու հաւրասարութիւնները, և հայութիւնը վայելց պահ մը ապահովութեան բարիքները: Ռուսական սոյն պաշտպանութիւնը հայերու կամակցութեամբ ու գործակցութեամբ պիտի վերածուի տիրապետութեան, ու տիրապետութիւնը պիտի ծանրանայ աստիճանական սեղմումներով: Բայց պետական այդ դժուարութիւններն ու քննադատելի քայլառումները չունեցան տեւական արդիւնք, քանի որ աղտոտութեան և հաւասարութեան սկզբունքները թափանցած

էին գործնական կեանքի և պաշտօնական շրջանակներու գործունէութենէն ներս, և հայութիւնը կրցաւ ապրիլ աւելի ազատ և աւելի հանգիստ գրութեան մը մէջ։ Մեր օրերու պատմական զէպքերը լատագոյն փառսեր և վկայութիւններ են, Սիմէոն կաթողիկոսի զիւանագիտութեան և քաղաքական հասունութեան։

Սիմէոնի յաջորդը՝ Ղուկաս Ա. Կարնեցի (1780 - 1794), կը շարունակէ իր նախորդին գործը և անոր նման միջնորդութիւններ և անդադրում աշխատանքներ կը թափէ արգիւնելու պարսիկ խաներու քաղաքները որպէսզի չարիքը հեռու պահուի իր ժողովուրդէն։ Ձի կասեցնելու ռուսական մերձեցման համար սկսուած աշխատանքները, սակայն քաղաքական իր զիրքի լրջութիւնը բարեխառնած խոհմութեամբ ուղարկական հեռատեսութեամբ, կ'աշխատի չխրտչեցնել նոյն ատեն օսմանան կայսրութիւնը, երբ անդին Յովսէփ Արզութեան հայկականը իրեն առաջնորդ Ռուսաստանի, կը վարէ շատ յանդուպ քաղաքականութիւն մը, մշտեկեղ հայ պետականութեան վերականգնութեան կազմակարգը միջնորդութեամբ ռուսական կայսրութեան։ Յովսէփ Արզութեան, երկուստեքական իր անդուպ խանդավառութեան մէջ կը յաջողէր իր գաղափարներուն և ըզգացումներուն հազորդ դարձնել Ռուսիոյ մէջ համաբաւ և պնդականութեան պատիւն բարձրացած Հազարեան տան անդամները, որոնց հետ կ'աշխատէր ըմբռնացնել թրքահայ տարրը իր պետութեան զէմ։ Ղուկաս կաթողիկոս տարածամ զբաղեցնող այդպիսի շարժումներ, կ'աշխատի մեղմացնել ու բարեխառնել խանդն ու եռանդը Արզութեանի։ Բայց գոհունակ սերունդ կը դիտէ այն գաղթականութիւնը որ սկսած էր պարսկական և օսմանեան շքրաններէն զէպի Ռուսաստան, որոնք կ'երթային չէնցնել գիւղերով ու քաղաքներով, կովկասեան լեռներու հիւսիսակողմը։

Ռուսաստանի երկուստեք առաջնորդը՝ Արզութեան եպոս., ոչ միայն իր շուրջ կը բոլորէր գլխաւոր ազգայինները, այլ նաեւ կը շահէր անձնական բարեկամութիւնը Պատեմկինի, որով յարաբերութեան կը մտնէր արքունիքին հետ և կը գառնար հարտար օժանդակը արքունիքի զիւանագէտներուն։

1780ական թուականներուն կը բացուին լուրջ բանակցութիւններ հայոց և ռուսաց միջև։ Ռուսաց միջնորդն էր հուշակաւոր Աղեքսանդր Սուլփօթի, իսկ Հայոց ներկայացուցիչներն էին Արզութեան և Յովհ. Հազարեան։ Նոյն թուականներուն ռուսեր կ'արշաւէին Կասպից ծովագերեայ կողմերը և կովկասեան գաւառները գրաւելու համար պարսիկներէն, և ռուսաց զօրավարը Իվան Գորիչ անձամբ կուգար Արզութեանին, այդ կողմերու մասին տեղեկութիւններ քաղելու։ Յաջորդ օր Սուլփօթի ալ կը տեսնուէր Արզութեանի հետ և յոյսեր կուտար հայկական իշխանութեան մը վերականգնութեան, Արզութեան՝ խանդավառ այս բոլորով, կը համարձակի նոյնիսկ թախանձի Պատեմկինին, նորոգել ի մեզ զմասնաւոր սեւերսիւն ի մեծն Հայաստան ի հաղակն Սեւան, և կը յաւելու թէ Հայ միջնորդներ միտքը կրնայ դիւրաւ պատրաստել այդ ուղղութեամբ և ունենալ անոնցմէ 60,000 պատերազմիկներ։

Անապարուած սոյն ձեռնարկներն ու խորհրդակցութիւնները լաւ արդիւնք մը չուրին և արգարացուցին Ղուկաս կաթողիկոսի զգուշաւոր քաղաքականութիւնը։ Պատեմկինի պահանջով և Արզութեանի խնդրանքով, Ղուկաս գիմուսագիր մը զըրկած էր ռուսաց պետութեան, բայց իրեն հետատես քաղաքագէտ, կը մնար հեռու արկածախնդրական ձեռնարկներէ, քանի որ ինք ունէր դիրք մը գոր պէտք չէ վտանգէր յօգուտ հանրային շահին։ Մատրասի հայազգիներէն Շամիր Սուլթանուեան նամակով հայրապետի ուղարկութիւնը կը հրաւիրէր վասն ազատութեան ազատարիս մերոյ եւ ազգիս հոգ ցանկի և կը մեղադրէր զայն ըսելով. կ'երեւի թէ հանձն ընդ ծառայութիւն ալլազգեաց եւ ոչ սիրէի ազատութիւնը։ Ղուկաս իր պատասխանին մէջ կ'ըսէր թէ երբ ձուկերը ուղկանէն և թռչուններն ալ վարմէն ազատի կ'ուզեն, միքի յիմա՞ր իցեմք ո՞ր ի տառապանաց զերմանի չկամիցիմք, ու կ'աւելցնէր թէ տակաւին ժամանակը չէ հասած ու դժուար և վտանգաւոր է այդ կարգի ձեռնարկի մը յաջողութիւնը. այդ շարժումներուն տակաւին կանխահաս ըլլալուն իրր փաստ կը յիշէ Արցախեցիներու և Գանձասարի մելիքներու ազատագրական փորձերուն ձախողութեամբը։ Ղուկասի քա-

ղաքականութիւնը գոհունակութեամբ գիտւում Է ժամանակի ազգայիններէն, որոնք չեն քաշուած գրիւռ նաեւ թէ յոյժ բարձր էր, որ դուք ոչ ցուցիմ առ նոսա զմեան համակամութեան, եւ անվճար պահեցիմ զսուրբ Գանդ: Ակնարկութիւնը Արդութեանի և իր գաղափարակիցներու մասին է, որոնք 1789-ին, մինչև անգամ ծրագրիներ կը փոխանակէին Պոտեմկինի հետ, ու կը ճշդէին ապագայ հայկական թագաւորութեան կամ իշխանութեան փոխարարութեան քննարկները: Դուկաս կաթողիկոս իբր խոհական քաղաքագէտ, կը սպասէր իրաց վերջնական ձև ստանալուն, որպէսզի կարենար ընդգրկել քաղաքական այն ուղղութիւնը որ Արդութեանին էր: Ըսինք թէ ան փառքայ հայկական հովանաւորութեան, բայց չէր ուզեր հրապարակել իր փափաքը մինչև որ ռուսական կայսրութիւնը վճռական և վերջնական արգիւնքներու հասնէր: 1796-ին ռուսական բանակը Զապով զօրավարի հրամանատարութեամբ և Արդութեանի ընկերակցութեամբ Գ'արաւէր զարծեալ պարսկական երկիրներ և կը հասնէր Գանձակ: Գրիստոնեաներ հազիւ ոգևորուած, կաթուածահար կը մեռնի Կատարինէ Բ. Կայսրուհին, և իր որդւոյն Պօղոս Ա. ի հրամանով բանակը կը ստիպուի քաշուիլ, երկիրը բոլորով ի ձեռս նոյն առաջին աւերակայ: Դուկաս կը հետեւէր այս բոլորին: Երբ կ'իմանայ թէ ռուսաց քաշուելէն ետք Մահմատ խանի հրոսակները դարձեալ կ'արշաւէին Հայաստան, իբրեւ այլ խոբախորհուրդ եւ զգուշաւոր, վարդապետներ կը զրկէ նուէրներով հանդիպել, որպէսզի ժողովուրդին և Մայր Աթոռին չի մնասեր ապահով խառնուած մը ստանան անկէ: Բայց երկիրը այնքան անկերպարան վիճակ էր ստացած և բռնակալները դաւերով և սպանութիւններով այնչափ արագ կը յաջորդէին իրարու, որ խառնական հայրապետի ճիւղերը չէին արդիւնաւորուիր լստ անկկայութեան և երկրի բնակչութիւնը կը մատուցէր զրկանքներու և զուգուշանքու: Դուկաս իր մահէն քիչ առաջ, 1799-ին կը յայտարարէր, թէ եւ իմն յաւեր դիմէ և թէ երկրիս բնակիչքն ի նկուրբանց բնաւ պակասութիւն չունին: Ժողովուրդին և իր կրած առաքալանքները պատճառ եղան որ հայրապետը անապարէր

և գրաւոր առաջտրկով խնդրէր ռուսերէն պաշտպանութիւն և հովանաւորութիւն, որուն Պօղոս կայսրը կը պատասխանէր անմիջապէս լաւ ընդունելութիւն ցոյց տալով Դուկասի առաջարկներուն: Յետ այնու երկար չապրեցաւ Դուկաս, և իր մահով կը բացուէր ընտրողական պայքար հայրապետական Աթոռին շուրջ, ընդմէջ Յովսէփ Արդութեանի, Դաւիթ Դորդանեանի և Դաւիթի Սուրմառեցիի: Էլմիածնի միաբանները՝ վաճկ կասկածելի պատճառաց ոմանց, չէին համարձակած նախ՝ Արդութեանը անցընել կաթողիկոսութեան թեմածուներու ցանկին մէջ, բայց վերջը, տեղի տալով Տիգրիսի հայոց խնդրանքներուն, վրաց թագաւորի կամքին և ռուսական ներկայաւցուցիչին առաջարկին, զայն ևս կ'անցնէին թեմածուներու շարքին և իրեն ալ կը գրէին, ընդարձակ բացատրութիւններ տալով այն արգելքին մասին որով կը մնար ցանկէն դուրս: Բացատրական այդ գիրերը կարծէք կը թելադրէին Արդութեանին կրթաթափիլ, նկատի առնելով ժամանակի փառուկ կացութիւնը, և կը յիշեցնէին թէ ինչպէս և Արդութեան ռուսական բանակին հետ Սոմանեանց գէմ գտնուեցաւ Բանտեր, Իսմայիլ, Եաշ և Սիւնով, և Պարսից գէմ՝ Զապովի բանակին հետ, Դարբանտ, Եամախ և Դեմեշա և այլն: և կ'աւելցնէին թէ աղկն մեր լոս մեծի մասին և այժմ ընդ գաւաղանաւ տեւալան Սոմանցուց, եւ օտարախոս մասն Հայաստան աշխարհի ընդ խիստ իշխանութեամբ Պարսից. ուստի կ'ըսեն, եթէ չունին կասկած վաճկի առ ամենաւաճիւ անձն քո, եւ առ սուրբ օրնս, եւ առ ազգ մեր, հրամայեցաւ եկեղեցիս ի Սուր Աթոռս ի կաթողիկոսութիւն, բայց կը յաւելուն, եթէ երկիրքս ի պատճառաց յիշատակելոյ, թէ վաճկ լինիցի ճեղգափառ անձիպ, եւ Սրբոյ Աթոռոյս, եւ ազգի մերում, եւ չկամիցիս զալ, առ այն ոչ կարեմք ձեզ լինել մեկաղիքս: Սոյն մէջբերումները ըբինք ցոյց տալու համար թէ էլմիածնի միաբանութիւնն աւելցնողիկոսական ընտրութեան համաժողովը օրքան աշխատած և մնալ խառնութեան և հեռադեմութեան իր ուղղութեան մէջ և հակառակ այն առաքալութեան որ ձկսած էր լայնօրէն տարածուիլ բոլորին մէջ, կրցած է նկատի առնել օրուայ պահանջները ազգին, և ընդհանաւ

րին շահը վեր դասել ոչ միայն կրթքերէ և փառասիրութիւններէ, այլ նոյնիսկ անձնական բարձր արժանիքներէ և կարողութիւններէ: Էջմիածնի միաբանութեան քաղաքական սա աշխարհայեացքը կը բղխէր այն գիտակցութենէն թէ հայրապետը զլուսին է ազգին, ոչ միայն կրօնական՝ այլ նաև քաղաքական իմացումով, և թէ ըստ այնմ պէտք է կշիռքի դրուին բոլոր այն գործունէութիւնները որ մեծ աղերս ունին ազգին որքան կրօնական, նոյնքան և քաղաքական կեանքին հետ: Հակառակ այս խոհմ նախատեսութիւններուն, Արղութեան կը յաջորդի ազգել նոյնիսկ պոստհայերու վրայ, որոնք պետական շրջանակներու մէջ եւս տրամադրութիւնները ի նպաստ անոր պատրաստելէ ետք, իրենց քուէները կը կեդրոնացնեն Արղութեան վրայ: Ընտրական գործողութեանց լրումէն և պաշտօնագրերու ստացումէն ետք, Յովսէփ կը պատնաստուի զինուորական շքախումբով դասնալ էջմիածին: Միաբանութիւնը և համայն ժողովուրդը կը սպասէին անոր ժամանումին, քաղելու յուսացուած և ռուսական կառավարութիւնէն խոստացուած այն բարիքները, որոնց մարմնացեալ ներկայացուցիչը կը նկատուէր այլևս Արղութեան: Ընտրելով կաթողիկոս «սակայն վերահաս հիւանդութեամբ մը կը արսիպուի մնալ Տբփղիս, ուր և կը վախճանի հազիւ տաս օրեր ապրելէ ետք: Դժուար է մեզ համար, ենթադրել արդիւնքներ, զորոս պիտի կրնար քաղել ազգը Յովսէփ Արղութեանէ, երբ իրը կաթողիկոս բազմէր էջմիածնի Աթոռին վրայ, բայց երբ նկատուի ունենաւ իր ուղղութիւնը և քաղաքական աշխարհի մէջ տարած աշխատանքներն ու յաղթանակները, չենք վարանիր եզրակացնել թէ ան պիտի ստեղծէր միջոցներ առնուազն փութացնելու ռուսական կայսրութեան հովանաւորութիւնը Հայաստանի վրայ, փրկելու զայն պարսիկ խաներու և թուրք բռնակալներու իշխանութենէն:

Պարսկական իշխանութեանց և ռուսական կայսրութեան միջև քաղաքական միջնորդի նշանակութիւն ստացած էր նաև մեր կաթողիկոսներէն Դանիէլ Ա. Սուրբ-առուցի (1807–1808), որ իր վարական կարողութիւններով թէ՛ պարսիկ և թէ՛ ռուսաց հետ կրցաւ մշակել արթուն և շրջա-

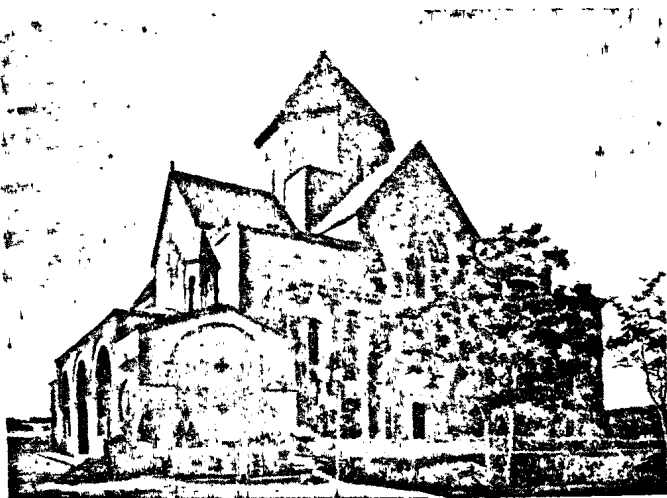
հայեաց յարաբերութիւններ: Դանիէլ, զինանագիտական թղթակցութիւններ ալ վարած է Գաղիյ կայսր Նաբոլէոնի և Գերմանիոյ կայսր Փրանկիսկոս Բ. ի հետ:

Դանիէլի մահէն ետք, անոր յաջորդ կ'ընտրուէր Յփրեմ Ա. Ջորագեղցի (1810–1831), որ Ռուսաստանի առաջնորդ էր և ռուսաստան քաղաքականութեան հետեւող մը: Ընտրութենէն անմիջապէս ետք աշխատանքներ կը տարուին փութացնելու ստացումը ռուսական կայսրութեան հաւանութեան, ինչ որ ցոյց կուտայ ռուսաց հանդէպ եղած մեծ վստահութիւնն ու ակնկալութիւնները: Ռուսերը արդէն տիրացած էին կովկասեան կարգ մը գաւառներու և էջմիածնի շրջանի ռուսական հովանաւորութեան տակ անցնիլը կը նկատուէր շատ մօտալուտ: Յփրեմ, էջմիածին գալէ առաջ այցելութիւններ կուտայ Ռուսիոյ պետական շրջանակներուն և կայսր, որ մեծ պատիւներով կ'ընդունէր զայն, և լիարեւրան խոստումներ կ'ընէ կաթողիկոսական ակթոնին հայոց պաշտպանութեան համար: Պատմական գաղտնիք չէ քակայն որ ռուսական կայսրութիւնն ալ պէտք ունէր հայերուն բարեկամութեան իր ապագայ զինուորներուն ի հաշիւ: Յփրեմ կաթողիկոսով կը դադարէ Օսմանեան կայսրութենէն հաստատութեան հրովարտակ առնելու սովորութիւնը: Իր կենդանութեան իսկ, էջմիածին և Երեւան կը գառնան ռուսական երկր, կը փոխուին պետական յարաբերութիւնները և էջմիածին չի կրնար այլևս ուղղակի յարաբերութիւն մշակել տաճկահայոց հետ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կը փոխանցուի բոլոր իրաւունքները (բացի միւսոն օրհնելէ և եպիսկոպոս ձեռնադրելէ), որ կը գտնուայ հայրապետական իշխանութեան անմիջական գործադիրը կամ լիազօր ներկայացուցիչը ամբողջ Թուրքիոյ վիճակներուն մէջ: Նփրեմի կաթողիկոսութեան շրջանին, Ռուսիոյ առաջնորդն էր Ներսէս Աշտարակեցի, որ Արղութեանի նման խանգավառ էր ռուսական խոստումներէն, և 1826-ին երբ պարսկական զուեղեր արշաւանք կազմակերպեցին ռուսերու դէմ, Աղեքսանդր Ա. կայսրը մահուամբ ստեղծուած քաղաքային շփոթութիւններէն օգտուելով, Ներսէս կը ցրուէր պատերազմաշուռն շրջաբերականներ ռուսական գա-

գուժնի հրու մէջ, ու կարգի յորդորներով. — Դիմադրեցեք բեմամուն եւ սորա՝ արքան- եակներին, կամ ռուսաց զօրքերի հետ միա- սին եւ կամ թե ուրիշ կեցալ, որ աւելի յարմար կը լինի ներկայ աւազակօրէն յաւ- ձակմանց միջոցին, իսկ թե հարկ լինի մի՛ խնայեք ձեռ արեան վեցչին կաթիլը: Ներսէս Աշտարակեցի, գրի ու խօսքի միացուցած էր նաեւ գործը, ու անցած գլուխը հայ կամաւոր գունդերու, կը զիմագրէր պար- սիկ գունդերուն և ֆլանսներ կուտար անոնց մինչև որ հասնէին ռուսական բանակները:

Կ'ուզէ իր ազգին համար, այլ կը խնդրէ միայն որ վերջ տրուի թուրքերու ձեռքէն հայ ազգաբնակչութեանց քաշած նեղու- թեանց և կեղեքումներուն: Մանուշար- եանցի այդ խնդրանքին ի գոհացումն, կ'ըլ- լան մասնակի կարգադրութիւններ, և եր- մուով 1826 Հոկտ. 1-ի պաշտօնագրով յանձն կ'ատուէր անոր խնդիրքը կատարել լիովի:

Մանուշարեանց և Աշտարակեցի եպիս- կոպոսներու կատարած բոլոր գործերը՝ ըլ- լան անոնք կրօնական, քաղաքական թէ գիւղութեան, զսպանակաւորուած էին

Ս. Գալիանի վանքը

Ներսէսի նման, նոյն ուղղութեամբ կը գործէր նաեւ Գրիգոր Մանուշարեանց եւ պիսկոպոս, որ իբր գնդապետ հեծելազուհի մը, քանիցս ռուսական պատերազմներու մասնակցած էր իբր յառաջապահ և պար- զեատրուած Ս. Գէորգի գիւղութեան աս- պետութեան, Ս. Վլատիմիրի և Ս. Աննայի շքանշաններով: Առաջադուրեւ շրջաննե- րուն Մանուշարեանց կը քաշուէր Նորերգի Ս. Նշան վանքի վանահայրութեան իր գոր- ծին: Կովկասի ռուս կառավարիչը երմու- լով, ականատես ըլլալով Մանուշարեանցի սիրազօրութիւններէն ոմանց, երբ կը հարցնէ եպիսկոպոսին թէ ինչով կրնայ վարձատրել զայն, Մանուշարեանց ոչինչ

միայն ու միայն հայ ժողովուրդի քաղա- քական ազատութեան երազէն: Այդ երազը կրնար մարմնաւորուիլ միայն Ռուսիայով, և Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները՝ իբր հայ ժողովուրդի ճակատագրին ղեկավարները, Ռուսիոյ կը դարձնէին իրենց աչքերը և այս վերջինը կ'աշխատէր աւելի ամրացնել այդ կապը: Ներսէս Աշտարակեցի, Նիկողայոս կայսեր կը ներկայացուէր իբրեւ մի անձնա- ւորութիւն որ կարող է շատ օգտակար լինել Ռուսաց բանակին: 1827 թուականի հրովա- տակով, կայսերական երախտագիտութիւն կը յայտնուէր հայոց ընթացքին մասին և վստահութիւն կը տրուէր երազներու ի- րականացման: Աշտարակեցի, իբր գործ-

նական միտք, կ'աշխատէր կազմակերպել հայկական զօրագունք մը, որպէսզի Հայերը զգալապէս Ռուսաց Նիզակակից և աշակից ճանչցունէին և յաղթանակներու օգուտներուն մասնակցելու իրաւունք ունենային։ Այդ ծրագիրը կը յաջողի և հայկական և ռուսական բանակները կ'արշաւեն պարսկական նահանգներ և կը զբաւեն ի միջի այլոց Էլմիածինը, Աշտարակը, Նրեւանը, Սարտարապատը և այլն։ Ռուսերը Թուրքմէնէյի գաշինագորով կը համաձայնին զուր և իւրիկ պարսկական հողերէն, բացի Նրեւանի և Նախիջևանի գաւառներէն, ուրոնք պիտի մնային ռուսերուն հովանաւորութեան տակ։ Հայերը կը խանդավառուին։ Էլմիածին մէջ Ներսէսի կարգադրութեամբ կը կազմուի ժամանակաւոր կառավարութիւն մը։ Ներսէս կը վարձատրուի Աղեքսանդր Նեպի բարձրագոյն կարգի ընթանանով, նոր առնուած երկիրները կը կոչուին Հայկական Նահանգ և Հայաստանի անունը կ'անցնի կայսեր տոհմոսներու ցանկին մէջ։ Ներսէս Աշտարակեցիք անքան կը խանդավառուի որ սա միամիտ տղերքն իսկ կը զբէ իր ըրջարեականներուն մէջ։ Յայտնի է Ձեզ նաեւ Ռուսիոյ Օգոստափառ քերութեան նպատակը։ Յա իր հօգ Քաղուկը քաղածք մեր հայրենեաց վրայ ոչ այնքան իր սեփական օգիս համար որքան մեր անդորոսներն բարօրութեան համար։

1828-ին ռուսերը պատերազմ կը յայտարարէին Օսմանցոյ դէմ։ Կարին, Կարս, Պայազլիտ և այլ գաւառներ կ'իյնան ռուսերուն։ Յիշուած գաւառներու հայերը, սոյն տիրապետութիւնը տեական կարծելով, կը կազմակերպեն ամենուրեք հակառակական ցոյցեր։ Ռուսերը երբ դաշինք կը կնքեն նոյն տարին, պայման կը դնեն նաև տասնըութ ամիսներու ընթացքին թոյլատրել այն թրքահպատակները որոնք կ'ուզեն Ռուսիա գաղթել։ այդ պայմանը պարզապէս հայոց համար էր դրուած։ 1830-ի արևմտեան աւերի քան 100.000 հայեր կ'արիւնէ, Դերձանէն, Թորդումէն, Բասենէն, ինուսէն, Ալաշկերտէն Պայազլիտէն և ալ տեղերէն գաղթեցին ռուսական երկիրները։ Այս գաղթականութիւններու կազմակերպիչները եղան զարմեալ յիշեալ գաւառներու առաջնորդները, որոնցմէ նշանաւորներն են Կարինոյ Կարապետ և Կարսի Ստե-

փան Եպիսկոպոսները։ Ռուսական կռուավարութիւնը ամէն զիւրութիւն տուաւ զաղթողներուն և անոնք կրցան հանգստանալ ապագայ մը պատրաստել իրենց համար։ Այս գաղթականութեանց կազմակերպումին թեւադրիչն էր նոյնինքն Ն. Աշտարակեցին, որ 1827 Հոկտ. 6-ին ստացուած Հայկական նահանգի ժամանակաւոր կառավարութեան վարչութեան անդամ էր Կրասնովոքի զօրավարի և Բօթօսին գնդապետին հետ։ Շատ չի մնար սակայն այս պաշտօնին մէջ, վասն զի ռուսական քաղաքականութիւնը կը փոխուի Աշտարակեցիի նկատմամբ։ Պատկերիչ էր զիւրանագիտական հաշիւներով մեծ խոստումներ ըրած էր Աշտարակեցիին, ու նոյն ատեն գիտէր թէ Աշտարակեցի քաղաքական մեծ կարողութիւններով օժտուած և Էլմիածին մէջ համակրութիւններ ստեղծած մէկն էր և կրնար Եփրատի յաջորդել իրեւ կաթողիկոս։ Ու Պատկերիչի անձնօթ էր նոյն ատեն կաթողիկոսի քաղաքական նշանակութիւնը իր ժողովուրդի աչքին։ Աշտարակեցիի նման գործունեայ, ընդունակ և ճարպիկ մէկը կրնար պարսկական և տաճկական ազդեցութիւններով զօրանալ ի հարկին և դժուարութիւններ հանել ռուսական քաղաքականութեան համար։ որով յարմար էր որ Աշտարակեցի մնար Էլմիածին հեռու, և քանի որ Եփրատի ձերուցեան պատճառաւ կը հրաժարէր իր պաշտօնէն, անոր տեղ Ռուսիոյ ճնշումով կ'ընտրուէր Կարբեցին, որուն արժանիքներն էին թուլութիւնը, Աշտարակեցիի հակառակորդ ըլլալը և Պատկերիչի կոյր գործիք դարձած ըլլալը։ Այսպէս, Աշտարակեցի կը մնար Ռուսիա, հակառակ Եփրատի կողմէ կաթողիկոսանալու համար հրաւիրուած ըլլալուն, և Կարբեցիի ընտրութիւնը կը վաւերացուէր Ռուսիոյ կայսրէն։ Ռուսական քաղաքականութիւնը իր դիմաւոր սկսել էր վար առնել, և ի տես այդ իրականութեան, կը ցնդէին երազները Աշտարակեցիի նման գործիչներու, որոնք կը յուսային Ռուսիոյ ձեռնտուութեամբ վերականգնել հայկական պետականութիւնը։ Կարբեցիի օրով 1836-ին էլմիածին կ'օժտուի կանոնադրութեամբ մը, Պոլսէնիս անունաւորած և վաւերացուած կայսեր կողմէ։ Կանոնադրութեան առաջին գաղափարը ծագած էր Կ. Պոլսէն, իսկ առաջին ձեռն

նարկը նշած էր Գաթիկէ կաթողիկոսի կողմէ 1806-ին:

Արքայէ, Ռուսերը տիրանալէ ետք հայ-կախէն հողերու մէջ մասին, հայութիւնը ճանչցան իբրեւ կրօնական համայնք և այդ ուղղութեամբ ձեռնարկեցին անոր իրաւունքներն ու ազատութիւնները: Հայ եկեղեցին զարեաւ իրաւասէրը հայ ժողովուրդին, անոր հայրապետը՝ Գերագոյն ներքին կայացուցիչը իր հօտին, և Պոլսէն հայոյ՝ յանուն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հայ ժողովուրդին կը արուէր եկեղեցական կրթութեան ինքնավարութիւն, զպրոցներ բանալու իրաւունքներ, որոնց վարչութիւնը պիտի ըլլար հողէն իշխանութեան կողմէ: Եւ Թուրքիոյ և ազատ ներքին իր գործերուն մէջ՝ Թուրքիոյ գործունէութեան սալային ազատութեան քով կը կաշկանդուէր ազգային իրաւունքներ ձեռք ձգելու եւ պետականութիւն ստեղծելու իրաւունքը: Հայ եկեղեցին իր հաւատացեալներով, իր պաշտօններով և իր պետով, օրէնքի ճամբով կը կանչուէր ուրիշն իրօնական իր դերէն զատ գործելու իր քաղաքական միաւոր, մինչեւ որ հասուննար հայ քաղաքական միացը, և փոխուէր տիրոջին վարչական դրութիւնը:

Կարեցիին կը յաջորդէր Աշտարակեցին, որ 1843-ի իր ընտրութենէն մինչեւ օծումը (1846) երբ կը շրջէր Բնասարպիտ, Պետերբուրգ, Մոսկուա, Վրէննա, Նոր Նախիչեւան և այլ կարեւոր քաղաքներ, և կը տեսակցէր պետական բարձրաստիճան աշխատելից եւ ազգայիններու հետ, և իր օծումէն մինչև մահը 1857, երբ կը գործէր իբր կաթողիկոս ամենայն հայոց, ըսինքն թէ թոթուած էր իրմէ հայ պետականութիւն մը կազմակերպելու երաշխիք, և իբրեւ իրատես և իրապաշտ կաթողիկոս, կ'աշխատէր բարելաւել ու բարձրացնել էջմիածնի բարոյականն ու անտեսականը և ապա ուստի կրթական հաստատութեանց որոնց մէջ միայն պիտի պատրաստուէր ազգային գիտակցութեամբ արթնուն ապագայ հայ սերունդը, մշակուած քաղաքական հայ միտքը իրականացնելու համար այն՝ ինչ որ Բախողեցաւ իր սերունդին: Սոյն հետևած սուրբեամբ քաղաքական ունեցաւ նոյնիսկ կազմելու հայկական գրամատուէն մը ռուսմէն ժողովուրդին թեքել սովորով փոխա-

ռուսիւն օտաւ: Բայց չի յաջողեցաւ և ետ կեցաւ իր մտքէն, վասնոր ոչ ոք կրցաւ թափանծել այդ քաղաքական թաղուն մտքին և ապագային անկէ քաղելի օգուտներուն:

Աշտարակեցիի յաջորդները Մատթէոս Բ. Կ. Պոլսեցի և Գէորգ Դ. Կ. Պոլսեցի, հետեւելով Աշտարակեցիի քաղաքականութեան, շարունակեցին իրենց ուղղորդութիւնը կեդրոնացնել կրթական գործին: Մատթէոս ծխական զպրոցներու համար ծխական հոգաբարձուներ կազմեց, առաւելաբար աշխարհականներէ, այդ կերպով ժողովուրդին տալով իր զպրոցը հոգալու իրաւունքը, ինչ որ սկիզբը եղաւ ուստաւ հայերու ազգային կեանքի վերածնունդին: Իսկ Գէորգ Դ. Կ. Պոլսեցի կրթական գործը աւելի տարածելու եւ հիմնաւորելու համար, մասնաւոր ուսումնական փոխանորդներ կը զրկեր նոյնիսկ ամէնէն յետին գիւղեր, եկեղեցւոյ կողքին կազմակերպելու կրթական հաստատութիւններ և զբարոցներ կրթական գործին տրուած այսլ քան կարեւորութեան միտք բանին կ'ըմբռնուի սակայն ուղեգրական պետութեան կողմէ, որ 1873-ի կայսերական հրամանագրով կրթական նախարարութեան անխիջական հսկողութեան և հակակշիռն կ'ուղէ ենթարկել ըստ զպրոցները անխորհրդ: Սոյն կրամատակարար ուղին և գործադրութեան պարագային առաջ գալիք անբաշխալի արդիւնքները շուտով ըմբռնեց Գէորգ կաթողիկոս, և պարտաւարտաւ զիմուհեագրերով անմիջապէս առաջին առաւ վրտանգին, հիմնուելով Պոլսէնիայի կարգ մը յօգուտներուն վրայ: Յետ այնու, ուսումնական գործը ամբողջովն համար կը կազմակերպէր մատենադարանը, տպարանը և կը հիմնէր Արարաց իբր պաշտօնաթիւթ էլիմանի: Կը բանար նաեւ էլիմանի Գէորգեան ճեմարանը: Գէորգ կաթողիկոսի օրով սկստած ուսսթրբական պատերազմը կը վերջանար ինչպատա ուսերուն, և մէկ ուկէս ամիս տեղը բանակցութիւններէ վերջ 1878 փետրուար 18-ին կը կնքուէր Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը: Բանակցութեան առաջ շրջանին, Պոլսոյ պատրիարքը ներօգտ վարժապետեան կը խորհի օգուտի առիթն և իր Ժողովուրդի կեանքի բարուրդման համար ալ զիմուհներ կը սկսի, որպէսզի կարենայ դաշնագրին մէջ գտնէ յիշատակու-

թիւն մը մտցնել իր ժողովուրդի կացութեան բարւոքման համար: Այս աշխատանքներու արդիւնքը կ'ըլլայ Սան-Սթէֆանոյի գաշնագրի 16րդ յօդուածը, որով Բարձրագոյն Դուռը կը խոստանայ առանց ակելի յապալման, ճեղական պահանջներուն հարկաւոր ըսած բաւոճումներն ու բարեկարգութիւնները հայոց բնակած գաւառներուն մէջ գործադրել եւ երաւեստութիւն ապահովութիւնը բխողներու չեղեզմանով: Այս յօդուածով Հայաստան կը հանչցուէր իբր ժողովուրդի մը երկիրը:

Հայկական հարցի կերպարանը այլապէս չէր օտարոտի պարագաներ ներմուծեցին անոր, մինչև որ կրցան 16րդ այդ յօդուածը շրջել Պերիին Վեհաժողովին մէջ և վերածել 61րդի, ուր Վարժապետեանի կողմէ կը զրկուէր հայ պատուիրակութիւն մը զԵւթարուութեամբ Խրիմեան Հայրիկի:

Ներսէս չղաղրեցուց իր գիմումները գաշնագրի գործադրութեան հսկող պետութեանց մօտ, բայց արդիւնքը եղաւ միայն քննիչներու անհետանալ տեղեկագիրներ և թղթակցութիւններ: Ինչ ալ հղած ըլլայ

Շողակաթի Տաճարը

Հայկական հարցը մէջտեղ կը գրուէր և այս յաջողութիւնը ձեռք կը բերուէր Ներսէս պատրիարքի ճիգերով: Վարժապետեանի նպատակը առևտրական հովանաւորութիւն և պաշտպանութիւն մը ապահովել էր Օսմանեան կայսրութեան միացած հայաբնակ արեւելեան կուսակալութեանց վրայ, ինչ որ նորութիւն մը պիտի չըլլար Օսմանեան պետութենէն հետոյ: Եթէ Հայկական հարցը ձախողեցաւ, պատճառը օտար պետութեանց շահերու բաղխումներն էին, որոնք

կշիռը արդիւնքին (որուն քննական վերլուծումը ընել դուրս է մեր նպատակէն), Ներսէս Վարժապետեան և Խրիմեան Հայրիկ ցոյց տուին աշխարհը նայողութեան պայծառ հողին, որով պիտի փայլին միշտ մեր պատմութեան էջերէն: Մինչ Պոլիս կը հետապնդէր Հայկական հարցը, Էմինոնէն կ'աշխատէր դաւաճել հիմնաքան զորքը մուսուլմանի մէջ: Գէորգ կաթողիկոսի մահէն (1882) երկու տարի վերջ

սակայն, ուսումնական պետությունը կը հրա-
մայէր փակել բոլոր հայ դպրոցները: 1885-ի Մայիսին կ'ընտրուէր Մակար կա-
թողիկոս, և կը վաւերացուէր Աղեքսանդր
Փ. ձարին կողմէ: Նորընտիր հայրապետի
առաջին գործը կ'ըլլայ պահանջել վերա-
բացումը հայ դպրոցներու: Ռուսական կա-
ռավարությունը նկատի առնելով կաթողի-
կոսի կարգ մը քաղաքական հանգամանք-
ները, և անոր համար տեղի կուտայ անոր
խնդրանքին, արգելելով սակայն դասա-
ւանդութիւնը Հայոց պատմութեան և Աշ-
խարհագրութեան ուղեւորի Ռամիկի դասա-
կարգի մէջ յրափանցեմ սովետային յոյսեր
Հայոց Պետութեան, որովհետեւ անցատկու-
սելի է որ այդ աւարկաներու դասաւան-
դութիւնը կ'ըլլայ միտումաւոր եւ ժողովուր-
դի մեքին վեջ կ'արմատաւորուի Հայաստանի
ինքնուրոյնութեան եւ անցեալի իր քե ծաղ-
կած դրութեան պայծառ փառքերու վերյի-
շումը: Կրթական այս վէճը երկար կը տևէ
ընդմէջ էջմարածնի և կառավարութեան:
Մեր մտաւորականներն ու ազգային գոր-
ծիչները որոնք օրէնքի խստութեամբ կաշ-
կանդուած և անգործութեան էին դատա-
պարտուած, կ'ուզէին եկեղեցական օրէնք-
ներով և աւանդութիւններով փրկել ազ-
գին լուսաւորութեան գործը և ի դերեւ
հանել ուսուցման դժոխսին ծրագիրը որ
ունէր պետութիւնը: Դպրոցի անունով
բացուած այս պայքարը սահմանափակ
վէճ մը չէր: Հայ հոգեւորականութեան
թիկունքին կանգնած էր հայ ժողովուրդը
իր ապրելու ձգտումովը պրկի, որ կը սոս-
կար ուսուցման գործիք պետական ու-
սումնարաններէն: Կը ծանրանայր կրթա-
կան այս հարցին վրայ, վանգի հայկա-
կան դպրոցներու դէմ բացուած հալածան-
քը, ընդհանրապէս հայ լեզուի և ինքնու-
րոյնութեան դէմ մղուած պայքարի ճա-
կատքերէն մէկն է ու կարեւորագոյնը: Եր-
կարողական ճակատներու վրայ կը կոխ-
կըտուէին բարեգործական ու կրթական
այլ ընկերութիւններն ու կազմակերպու-
թիւնները, կը ճնշուէին մամուլն ու խղճի
ազատութիւնը: Եւ եթէ էջմարածնի հայ
հոգեւորականութիւնը, գլուխն անցաւ այդ
գործին, որովհետեւ զգաց թէ հալածանքն
ազգութեան դէմ էր, և քաղաքական այդ-

պայքարին մէջ պէտք էր նետուեր, պրկ
ու կորովի պահելու համար դիմադրական
ուժը իր հօտին:

Մակարէն ետք Խրիմեան Հայրիկ եւ
յաջօրդներ՝ մինչեւ մեր օրերու պետական
կեանքի ստեղծումը, ինքնապաշտպանու-
թեան և ազգային գոյութեան պահպան-
ման պայքարին մէջ ամուր կառնեցան հայ
լեզուով կարելի հայկական մշակոյթին, և
ԺԸ. զարէն արդէն համոզուած էր հայ ժո-
ղովուրդը թէ հայրենի կրթութեամբ միայն
կարելի պիտի ըլլար յառաջդիմել, առանց
կորսնցնելու իր ինքնութիւնը: Այդ լեզուն
և մշակոյթը պիտի զարգանար դպրոցով,
և դպրոցներ պահելու համար անհրաժեշտ
էր ապաստանի սրբազան այն յարկին՝ եւ-
կեղեցիին, որուն հովանւոյն տակ ծաղկե-
լու կարելիութիւնը ունէր հայ մշակոյթն
ու հայ հոգին, կառավարական աչքերէ հե-
ռու: Ժողովրդային կազմակերպութիւններ,
իրենց ամբողջ եռանդն ու նիւթական կա-
րողութիւնները տրամադրեցին եկեղեցիին,
և դարձան անոր ուղղութեան բոլորանուէր
օժանդակներ: Հոս ալ կը տեսնենք ահա որ
եկեղեցին կը վերցնէ քաղաքական լուրջ
գեր մը ևս, ի խնդիր հասարակական զար-
գացման: Եւ երբ կար. Եղեան կը գրէր
թէ արտաքին Հայաստանցի եկեղեցւոյ չի
հալութիւն, կամ Ս. Մանգինեան կը յայ-
տարարէր թէ Հայութիւնը եւ Լուսաւորչի
դաւանութիւնը մեծ մի եմ համարում, ու-
րովմեքեւ զա մեր ազգային յանգութիւնն է
անոնք շատ լաւ ըմբռնած էին թէ Ազգային
եկեղեցիի գաղափարին մէջ նոյնացած է
հայ ժողովուրդի կրօնական և քաղաքա-
կան ազատութեան ձգտումները, և էջմար-
ածին իբր խորհրդանիշը այդ գաղափարին՝
սիրուած և պաշտամունքի առարկայ դար-
ձած է հանուր հայութեան կողմէ, 'ի. դա-
րու սկիզբէն ի վեր: Լուսաւորչի տեսիլքը,
տեսիլքն էր հայ հոգիին, որ գարեբու ահ
ու տարսափներուն, խաւարին ու փոթո-
րիկներուն առաջ կրցաւ վառ պահել իր
կանթեղը՝ Լուսաւորչի կանթեղը, Արագածի
կայսարին: Եւ երբ քաղաքական հարկա-
դրանքներու տակ հայութիւնը կը ցրուէր
աշխարհի չորս հովերուն, գաղթականի ցուպ
մը միայն ի ձեռին, կը տանէր իր հետ շող
մը այդ կանթեղի լոյսէն, և անով առաջ-
նորդուած կը հաւաքուէր իր եկեղեցիին

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՍ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Եղաւ ատեն մը, կանխող դարու կէսերուն, երբ սկսող մեր նոր գրականութեանց (Պոլիս և Թիֆլիս) զարգացման պրոցեսը լուրջ վտանգին տակն էր, մեր բանասիրութեան կողմէ ստորագրուելու վնասեփկը, Մոսկուան, մանաւանդ Վիեննան, այդ կերթանքին մէջ հասկի առած մեծ մարդոց հմայքովը, ԺԹ՝ դարու մեր զարթոնքին բոլոր խանդն ու աւելը կը թուէին ըլլալ իւրացուցած։ Լեզու, — հասկցէք ճաճանչաւոր գրաբար վիենտիկի արբաներուն — պատմութիւն՝ — հասկցէք ինչպիսիք գրել-խառնուած հաւաքական հոգիայ գործունէութիւնը — տիրական ծրագիրներ, փառասիրութիւններ էին, մեր միտքին սպասք ամբողջութեամբ կլանելու ճակատագրով մը։

Չեմ նկատեր առիթը յարմար, այդ խանդը, հանգանակները, արդիւնքը վերլուծելու և կշռի զարնելու։ Ատոր համար կան աւելի հանգամանաւոր, պատրաստուած մարդեր, խմբակցութիւններ։ Իմ նպատակն է հայ բանասիրութեան յղացքին մէջ զգալի տարբերացում մը յանձնել ընթերցողին ու շաղկապեալներն էլ միտինք, իր ներսնետանով, որ Թիֆլիս հաստատուելու փաստը պարտաւոր է վաւերացնել հայոց կաթողիկոսին որբազան հայրենասիրութեամբը,

շուրջ, կը վերագտնէր իր ազգային միութիւնը՝ կրօնական հօտի կերպարներին տակ և ըստ կարիւրելոյն ազատ օտար ազգեցութիւններէ, կը սպասէր յոյսով, դարձեալ գտնելու աղբիւրը այդ շողին, որ պիտի չուշանար, և որ իրականութիւն մըն է այսօր բոլորիս համար։ Մայր Աթոռի փոխադրութեան յիշատակի այս տօնը, տօնն է հայ հոգիին, որ այնքան յուզիչ զուգագիւպութեամբ, կը տօնուի ներգաղթի խանգաւառութեան ընդմէջէն։

ԹԱԿՈՐ ՎՐԻՒ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Լազարեանց նեմարամով որուն թելադրել ողին դարձեալ կը գտնենք Մայր Աթոռոյ գահակներուն խորագոյն ապրումներուն յարգարէ, բայց մանաւանդ իր Գեորգեանով, այս անգամ Ս. Աթոռին իսկ սրբազան վիճակայրէն ներս, մեր բանասիրութեան վրայ ունեցած է առաջաւոր, թերեւս փառաւոր կնիք։ Քիչ մը անդին, ես կը բանամ այս մտածումին հետեւները։

Ստոյգ է որ, մօտ երկուքուկէս դար, ծագումով այնքան համեստ, բայց կեանքովը այնքան օգտաւատ, յառաջատու, երբեք մեծ ալ առաջադրութեանց ըստասարկու գործունէութեամբ մը, հայ բանասիրութիւնը ոչ միայն կը կանխէ մեր իմացական զարթոնքին հարազատ միւս կերթանքները, ըսել կ'ուզեմ՝ մեր նոր զոյգ գրականութիւնները, այլեւ իր հմայքին, հուրքին կը քաշէ մեր միտքին կարելի ուստեքը, ինչպէս ազգին անմար հետաքրքրութիւնը — հոգեղէն կեանքէ — կ'աւզանէ մեր խորհուրդին, ազգային զգայութեան — ատեն մը եկեղեցի, դպրոց — ամէնէն մատչելի, շօշափելի հոսմունքը, դառնալով առարկայ ծանր, սրտագին գուրգուրանքի։ Իր բանուորներուն բոլորանուէր, սրտառու ճիգը, հաւատքը ուրիշ գեղեցկութիւն։ Ազգին խղճմտանքին մէջ իրաւափառ իր տեղը, հարիւր մը տարի առաջ, յուզիչ է որքան խանդավառող։ Անիկա նպաստաւորուած է ոչ միայն մեր միտքին լաւագոյն բխումները խորհրդանշող անձնաւորութիւններէ, այլև կը վայելէ անվերապահ համակրանքը ազգին ուրիշ մեծ գաւազներուն, իմացականքն դուրս մարգերէ — չվաճառական, զօրավար, պետական պաշտօնեայ, մեծարժէ եպիսկոպոսներ ու կաթողիկոսներ, — որոնք ամիրաներու, իշխաններու, փաթեամ առաքականներու կողմէ ընդունուած բարերարելու ընթացիկ եղանակը, վանքեր, դպրոցներ, եկեղեցիներ ոտքի նետելու, փոխակերպած են սա աւելի որակեալ կրթանքին, հայ բանասիրութեան պաշտպանումին, քաջալերանքին։

Ըսի թէ մեր բանասիրութիւնը կը կանխէր մեր նոր գրականութիւնները, թերեւս նմանելու համար բոլոր ժողովուրդներու մօտ գիտուած զարգացման եղանակին։ Վերանունը։ Humanisme. Հնթերցողը ազատ է բանալու այս տարազները։ Ես կ'անցնեմ